

weinig aan de politieke en sociaal-economische context wordt gerefereerd. Soms leidt dat tot een verkeerde gevolgtrekking. Opmerkelijk is bijvoorbeeld dat, hoewel Friesland in de negentiende eeuw tot de sociale probleemgebieden van Nederland was gaan behoren, de tbc-bestrijding er voortvarend werd aangepakt. De auteur geeft in de 'Nabeschouwingen en conclusies' als verklaring, dat er 'een niet te ontkennen Fries-nationalistisch element' te bespeuren was bij de totstandkoming van verscheidene regionale instellingen, zowel bij de bestrijding van de tuberculosebestrijding onder de bevolking als die bij het vee. Ik zou daar vraagtekens bij willen zetten. Zeker, er was een zichtbare betrokkenheid van de bevolking bij de instellingen in de eigen provincie in hun afdelingen. Dat deze *kriten* werden genoemd komt ook voort uit de eigen taal van de provincie, maar dit is nog geen teken van Fries-nationalisme. Evenmin als dat het voorlopren van Friesland bij de tbc-bestrijding onder het vee daarmee te maken had. De moderne inrichting van de zuivelsector in die provincie was er veeleer de oorzaak van, dat de Friese boeren via hun organisaties en hun coöperatieve zuivelfabrieken deze zaak aanpakten. Eerder gaat het hier dus om regionale accenten.

Afgezien van de punten van kritiek kan de dissertatie van Abbo-Tilstra een gedegen studie worden genoemd, die een waardevolle bijdrage levert aan de Nederlandse medisch-historische geschiedenis. Omdat de tbc-bestrijding in Friesland in grote lijnen die in de rest van het land volgde, mag deze studie daarom gelden als een *case* voor de landelijke ontwikkeling.

Johan Frieswijk

H. M. L. Geurts, *Herman Derk Louwes (1893-1960). Burgemeester van de Nederlandse landbouw* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2002, *Historia Agriculturae* XXXII; Groningen, Wageningen: Nederlands agronomisch historisch instituut, 2002, 372 blz., ISBN 90 367 1589 x).

Het mag een klein wonder heten dat de Stichting voor de landbouw in het Nederland van na de Tweede Wereldoorlog is gerealiseerd, gezien de grote verscheidenheid aan belangen in de landbouw met zijn veelheid van organisaties en gezien de belangentegenstellingen tussen boeren en landarbeiders. Was de totstandkoming van het Landbouwschap (zoals de Stichting voor de landbouw vanaf 1954 ging heten) als publiekrechtelijk bedrijfsorgaan voor Nederland al vrij uniek, binnen de Europese Gemeenschap kende geen enkel ander land een samenwerkingsverband tussen boeren- en landarbeiderorganisaties. Het Landbouwschap dankt zijn bestaan voor een niet onaanzienlijk deel aan de landbouwvoorman H. D. Louwes die door zijn bemiddelend optreden de partijen op één lijn wist te krijgen. Dit althans is het beeld dat oprijst uit het proefschrift van Geurts en waarnaar de titel *Burgemeester van de Nederlandse landbouw* verwijst. Het centrale onderzoeksthema is de manier waarop Louwes vorm heeft gegeven aan het samenwerkingsverband tussen de georganiseerde boeren en arbeiders. Geurts heeft zich niet beperkt tot de naoorlogse Nederlandse geschiedenis van het landbouworganisatiewezen. De werkzaamheden van Louwes als voorzitter van de Groninger maatschappij van landbouw (GML) en van het overkoepelende Koninklijk Nederlandsch landbouw-comité (KNLC) tijdens het interbellum en zijn behoedzaam manoeuvreren gedurende de Tweede Wereldoorlog zijn ook in het verhaal meegenomen.

In het eerste van de vijf, overwegend chronologisch geordende, hoofdstukken schetst de auteur het maatschappelijke, politieke en culturele klimaat, waarin de jonge Louwes in de Groninger Westpolder is opgegroeid en besteedt zij tevens aandacht aan de voorouders en familie-

banden van de hoofdpersoon. In het bijzonder aan diens (stief)grootvader, de links-radicalen maatschappijhervormer en herenboer D. R. Mansholt (1842-1921), die met zijn gedreven ijveren voor de landbouwbelangen als een soort van rolmodel voor Louwes heeft gediend. Geurts voert D. R. Mansholt merkwaardigerwijs ten tonele als radicaal-liberaal. Deze typering is slechts van toepassing op een korte periode van Manholts leven, voordat hij de overstap naar het socialisme maakte. Louwes zelf bleef de liberale opvattingen zijn gehele leven toegedaan en was daarbij een zeer gelovig christen die regelmatig in de Nederlands-hervormde kerk preekte. Uitvoerig komen in het tweede hoofdstuk de omstandigheden aan bod waaronder de jonge landbouwer Louwes zijn loopbaan in de landbouw(politieke)wereld begon: een sterke versnippering van landbouworganisaties, toenemende tegenstellingen tussen de algemene en confessionele boerenbonden, conflictueuze relaties tussen de werkgevers en werknemers in de landbouw en een wisselvallig overheidsbeleid dat vrijhandel als beginsel hanteerde maar er niet voor terugschrok om in tijden van nood in te grijpen in de directe bedrijfsvoering. Geurts typeert Louwes als de juiste man op de juiste plaats die door zijn behoedzame maar tegelijkertijd vasthoudende manier van opereren positieve resultaten wist te boeken.

Een goede leerschool vormden de crisisjaren gedurende het interbellum (behandeld in het derde hoofdstuk). Hierdoor waren de drie centrale landarbeidersbonden en de drie centrale landbouworganisaties (Christelijke boeren- en tuindersbond, Katholieke Nederlandse hoeren- en tuindersbond en KNLC) genoodzaakt met elkaar samen te gaan werken en werd het vraagstuk steeds actueler of men in de landbouw al dan niet moest overgaan tot blijvende ordening. Voortdurend bevond Louwes, meestal in de functie van voorzitter, zich in de voorste geleederen van instanties die overlegden over de verdeling van de overheidssteun aan de landbouw, het kleinboerenvraagstuk, de voedselvoorziening in oorlogstijd en soortgelijke zaken. Zijn streven alle partijen binnenboord te houden, ging zo ver dat hij in 1933 ook lid werd van de omstreden Groninger boerenbond, de provinciale landbouworganisatie die nota bene was opgericht uit onvrede over de GML — deze laatste zou als organisatie van vooral de grotere akkerbouwboeren te weinig oog hebben voor de belangen van kleinere boeren. Aanvankelijk vond tijdens de Tweede Wereldoorlog nog overleg met de Duitse bezetter plaats om alle boeren in één organisatie samen te brengen maar dit contact werd verbroken en het overleg werd ondergronds voortgezet.

Na dit vierde hoofdstuk volgt het *pièce de resistance* van deze studie, het laatste en vijfde hoofdstuk dat de jaren 1945 tot 1960 omvat en waarin het feitelijk relaas van de gang van zaken rond de oprichting van de Stichting voor de Arbeid — nog een privaatrechtelijke organisatie waarbij de eigen achterban een belangrijke rol speelde — en de overgang naar het publiekrechtelijk orgaan het Landbouwschap, dat dwingend aan bedrijfsgenoten regelingen en heffingen kon opleggen, helder is uiteengezet. De conclusie van Geurts is al gememoreerd. Louwes is dankzij zijn visie, inzet en doorzettingsvermogen de onmisbare schakel geweest.

Waarom was nu juist Louwes onmisbaar? Deze vraag blijft na lezing van het boek door het hoofd spelen, zodat de lezer met een wat onbevredigend gevoel blijft zitten. Vanzelfsprekend noemt Geurts een aantal factoren die in het voordeel van de Stichting voor de Arbeid gewerkt hebben en dus ook indirect aan het succes van Louwes hebben bijgedragen, waaronder de naoorlogse vernieuwingsdrang, de coöperatieve houding van de landarbeidersbonden en het gelijktijdig optreden van de drie Groninger boerenzonen uit de Westpolder. Hiertoe behoorde Louwes zelf, zijn jongere broer, de directeur-generaal voor de voedselvoorziening, S. L. Louwes en hun neef de landbouwminister S. L. Mansholt, alle drie adepten van *de paterfamilias* D. R. Mansholt, met uiteraard de gelijkberechtiging van de landbouw hoog in het vaandel. Maar vragen naar de samenhang, naar de uitwerking, en vooral naar de betekenis, komen weinig

voor en wanneer deze toch worden gesteld, dan volgen nogal algemene antwoorden. De hoofdfiguur Louwes blijft als persoon onderbelicht. Ook wanneer je er rekening mee houdt dat Geurts niet de opzet heeft gehad een biografie te schrijven. Zou, om maar eens wat te noemen, er niet een verband te leggen zijn tussen de ambitieuze gedrevenheid van H. D. Louwes en het feit dat de families Louwes/Mansholt zich als betrekkelijke nieuwkomers met tamelijk afwijkende denkbeelden nog binnen de Groninger boerenelite moesten waarmaken? Of wat te denken van de afstandelijke en beheerste houding van de volwassen Louwes (door Geurts wel geopperd maar nooit verklaard) als een mogelijke reactie op het onevenwichtige en polariserende gedrag van zijn vader H. J. Louwes tijdens zijn jeugd? En hoe was zijn verhouding met de niet-agrarische wereld, bijvoorbeeld toen Louwes voor de liberale partij in de Eerste Kamer en later in de Tweede Kamer zat? Aan deze en andere aspecten die buiten het strikte relaas vallen, maar wel voor verdieping kunnen zorgen, is door auteur weinig aandacht geschonken.

Wil men de nestgeur van de Groninger liberale herenboeren met hun rijke bestuurderstraditie opsnuiven dan zal Geurts' boek niet aan alle verwachtingen voldoen en is de onlangs verschenen dissertatie *Boer en heer. 'De Groninger boer' 1760-1960* van Ynte Botke een betere bron. Is men er echter op uit om gedegen en helder geïnformeerd te raken over het verloop van de complexe (ontstaans)geschiedenis van het georganiseerde samenwerkingsverband tussen boeren en landarbeiders tot aan de jaren zestig, dan is deze monografie daartoe een bijzonder geschikte bron.

Hilde Krips-van der Laan

J. P. de Valk, ed., *Raadsman achter de troon. Dagboek aantekeningen van jhr. mr. J.M.W. Schorer, vice-president van de Raad van State 1896-1903* (Hilversum: Verloren, 2002, 148 blz., ISBN 90 6550 691 8).

Dit boekje vormt een aardige aanvulling op het eerder besproken 'In dienst van de kroon,' dat de verschillende vice-presidenten van het hoge college van staat, de Raad van State, portretteerde. Het behelst dagboek aantekeningen van een vice-president tegen wil en dank, geconfronteerd met een jonge koningin, Wilhelmina, die blijk geeft van haar eigen wil en met een moeder die haar daarin steunt. Tegen wil en dank, want Schorer (1834-1903) was toen hij in 1896 werd gepolst voor de hoge functie al 17 jaar tot zijn diepe voldoening commissaris van de koningin in Noord-Holland.

Schorer was de zestig gepasseerd, niet gefortuneerd, maar wel echt onderdeel van de regentenklasse. Hij zag op tegen de nieuwe baan, omdat de koningin, nog vertederd het 'koninginnetje' genoemd, in het volgend jaar de teugels van de troon zelf in handen zou nemen en wat dat betreft nog een grote onbekende was. Voor Schorer is ze dat niet lang gebleven met haar taakopvatting die minstens zo hoog gestemd was als de zijne. Hij was vastbesloten zijn gezag te handhaven en dat gold voor haar evenzeer.

De aantekeningen die Schorer in zijn dagboeken maakte over zijn contacten met de koningin en haar moeder, Emma, en vanaf 1901 met prins Hendrik, vallen zonder meer onder 'het geheim van het Noordeinde', zeker als het gaat om het huwelijkscontract van de koningin. Schorer was belast met de onderhandelingen en hij zag met een zekere knorrigheid aan hoe de leden van het kabinet-Pierson, zijn partijgenoten, de prins-gemaal geen eigen inkomen gunden: een voorbeeld van Hollandse schrielheid, waarvoor later leergeld is betaald. De passages over deze onderhandelingen, Schorer's commentaren en zijn contacten met ministers en partijgenoten behoren tot de meest inzicht gevende van het boek. Als het engagement eenmaal een